

Dr H. Beukers

HET TRANSCRIBEREN VAN OUD SCHRIFT

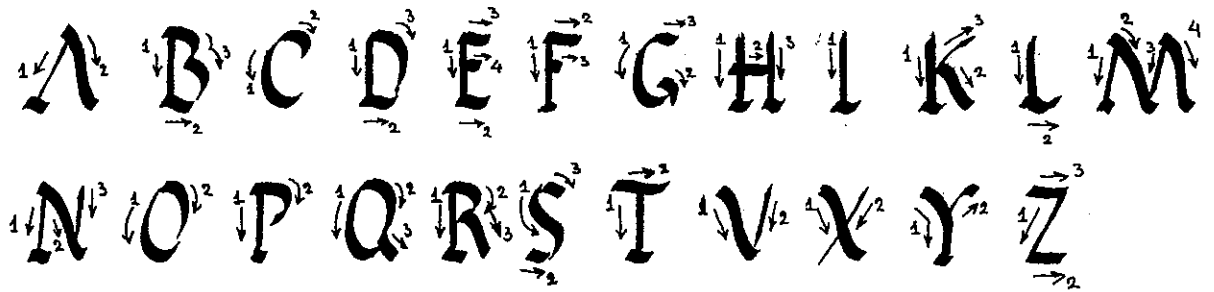
Een belangrijke bron voor medisch-historisch onderzoek van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd zijn geschreven documenten. Deze kunnen variëren van codices tot notariële acten. Een probleem bij het raadplegen van dergelijk bronnenmateriaal is de verandering die het schrift in de loop van de tijd heeft ondergaan. Vandaar dat de *paleografie* ook voor de medisch-historicus een belangrijke hulpwetenschap is; een middel om bronnen te lezen en om ze in de tijd -soms zelfs naar plaats- te rangschikken. Daarnaast kan de paleografie als zelfstandige wetenschap bedreven worden; het accent ligt dan meer op de studie van veranderingen in vorm en stijl van het schrift in het kader van de gesseschiedenis.

Bij de vormverandering van het schrift gaat het niet om het individuele karakter van het schrift, zoals bij grafologie, maar om het karakter dat kenmerkend is voor een bepaalde periode. Hierbij wordt aangenomen dat "tijdstypische" elementen min of meer duidelijk herkenbaar zijn. Dit is niet voor de gehele historie in gelijke mate het geval. Met name voor de moderne periode neemt het individuele karakter relatief toe ten opzichte van het tijdstypische karakter.

Andere, meer technische factoren, die bij de vormverandering van het schrift een rol spelen zijn het te beschrijven materiaal (was, papyrus, perkament, papier) en het materiaal waarmee geschreven wordt. Dergelijke factoren kunnen trouwens een belangrijke rol spelen bij de datering van het bronnenmateriaal. Hiermee betreden we echter het terrein van de boekarcheologie of *codicologie*.

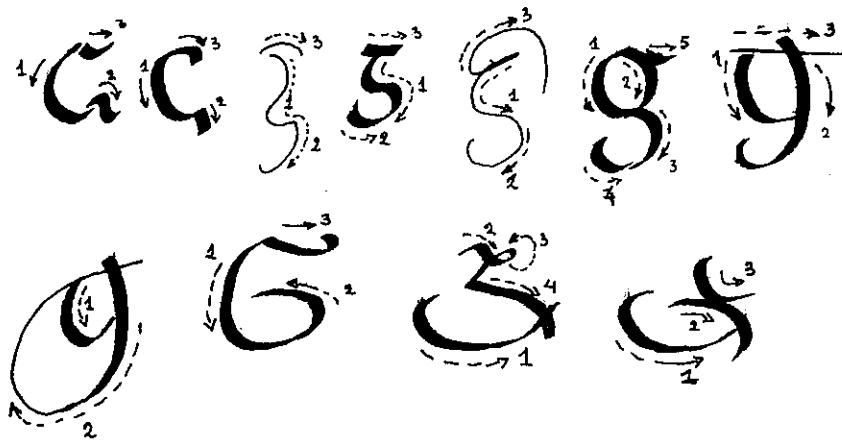
Aanvankelijk legden de paleografen nadruk op de vorm van de letters zoals die "gefixeerd" op papier of perkament vastliggen. Sedert het werk van de franse paleograaf Mallon (*Paléographie romaine*, 1952) is men zich gaan realiseren dat letters het resultaat zijn van een door een hand bewogen pen en dat voor eenzelfde letter, zelfs al zijn de vormen zeer verschillend, het bewegingspatroon of de *ductus* onveranderlijk is. Het begrip ductus omvat zowel de *volgorde* waarin de schrijver de lijnen zet als de *richting* waarin hij dit doet (van links naar rechts en van boven naar beneden; fig. 1).

fig.1



Het Latijnse schrift is zeer tolerant: vele vormen van eenzelfde letter zijn mogelijk bij behoud van de ductus (fig. 2).

fig.2



Kennis van het bewegingspatroon van de verschillende letters geeft niet alleen een inzicht in de ontwikkeling van de verschillende schriftvormen, maar is tevens een bruikbaar hulpmiddel bij het "lezen" van oude bronnen.

Voor een goed begrip van de ontwikkeling van het schrift is het belangrijk een onderscheid te maken tussen boekschrift en gebruikschrift.

Boekschrift (en oorkondenschrift) is een geformaliseerd schrift, d.w.z. de letters worden "getekend" met een brede pen volgens een gecanoniseerde vorm. In de meest uitgewerkte vorm ontstaat een *calligrafie*. Bij het boek-

schrift ligt de nadruk vooral op leesbaarheid, schoonheid en regelmatigheid. Een dergelijk schrift heeft i.h.a. een conservatief karakter.

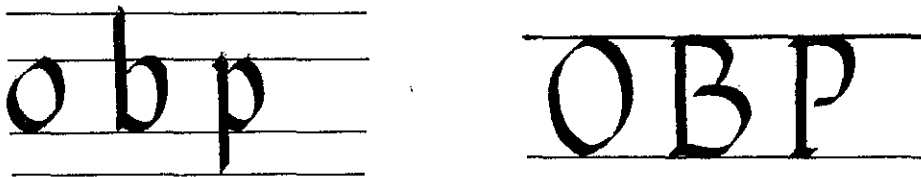
Komt de nadruk meer te liggen op snelheid en beweeglijkheid dan ontstaat een *gebruiksschrift*; in de meest ontwikkelde vorm spreekt men van een *curatief* (schrift). Dit schrift vereist een vloeiende penbeweging. Hierdoor ontstaan vervormingen, openbrekingen en uiteindelijk *ligaturen*, d.w.z. verbindingslijnen tussen letters. Ligaturen ontstaan niet willekeurig; er zijn bepaalde onderdelen van een letter die een voorkeur vertonen (fig. 3).

fig.3



Bij de naamgeving van schrifttypen maakt men vaak gebruik van de begrippen majuskel en minuskel. In een *majuskel*-schrift zijn alle letters even hoog; ze passen in een twee-lijnen schema. In een *minuskel*-schrift overschrijden de "stokken" en "staarten" deze twee lijnen. Hier past een vier-lijnen schema (fig. 4).

fig.4



Voor een overzicht van de ontwikkeling van het Latijnse schrift zij verwezen naar fig. 5 en 6.

Sinaï-schrift	Phoenicisch	Semitische klankwaarde	Grieks		Griekse klankwaarde	Oud Latijn	Kapitaal-schrift	Lineaal-schrift	K. Carol. minuskel	Gotische letter	Schwabacher letter	Fractuur-letter	Lat. druk-letter
			Oost.	West.									
𐤀	𐤁	aanslag voor klinker	ΑΑ	ΑΑ	α	Α	A	λ	a	𐌂	𐌃	𐌄	Aa
𐤂	𐤃	b	ΒΒ	ΒΒ	β	—	B	B	b	𐌆	𐌇	𐌈	Bb
𐤄	𐤅	g (als in Fr. gare)	ΓΑ	ΓC	Fr. g (voor a)	ϞϞ	C	c	c	𐌐	𐌑	𐌒	Cc
𐤆	𐤇	d	Δ	ΔΔ	d	ϞϞ	D	δ	d	𐌔	𐌕	𐌖	Dd
—	𐤈	h	ΕΕ	ΕΕ	h	𐌘	E	ε	e	𐌚	𐌛	𐌜	Ee
𐤉	I	Ned. z.	ΙΖ	I	dz, sb, zol, sm	𐌠	[F]	F	f	𐌞	𐌟	𐌠	Ff
—	𐤊	(eh. vo-lare g)	ΘΗ	ΘΗ	Oostgr. ē, ε, (()) Westgr. h	—	H	h	h	𐌢	𐌣	𐌤	Hh
—	𐤋	t (met nadruk)	ΘΘ	ΘΘ	t + h ((Eng. th.))	—	—	—	—	—	—	—	—
𐤌	J	Ned. j.	I	I	i	i	I	i	i	𐌦	𐌧	𐌨	Ii
𐤍	K	k	ΚΚ	K	k	κκ	K	—	k	𐌬	𐌭	𐌮	Kk
𐤎	L	l	Λ	Λ	l	λλ	L	L	l	𐌰	𐌱	𐌲	Ll
𐤏	M	m	Μ	Μ	m	μμ	M	μ	m	𐌴	𐌵	𐌶	Mm
𐤐	N	n	ΝΝ	ΝΝ	n	νν	N	N	n	𐌸	𐌹	𐌺	Nn
—	𐤑	Ned. s	ΞΞ	—	x, so	—	—	—	—	—	—	—	—
𐤒	O	stootklank (keel)	Ο	Ο	ō	οο	O	O	o	𐌼	𐌽	𐌾	Oo
—	𐤓	p	ΠΠ	Π	p	ππ	P	P	p	𐌿	𐍀	𐍁	Pp
𐤔	Q	k (met nadruk)	Ϙ	Ϙ	Oudgr. k (voor o en u)	ϘϘ	Q	q	q	𐍃	𐍄	𐍅	Qq
𐤕	R	r	Ρ	ΡΡ	r	ρρ	R	R	r	𐍇	𐍈	𐍉	Rr
𐤖	S	Duitsch	ΣΣΣ	Σ	Ned. s	ς	S	S	s	𐍋	𐍌	𐍍	Ss
+	+X	t	Τ	Τ	t	ττ	T	T	t	𐍏	𐍐	𐍑	Tt
—	Y	w	Υ	ΥΥ	Ned. u, oo (Oudgr.); ook Eug. w	υυ	V	U	u	𐍓	𐍔	𐍕	Vv
—	—	—	ϘϘ	ϘϘ	p + h. ((f))	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	X	X	k + h. ((Ned. ch))	x	X	X	x	𐍖	𐍗	𐍘	Xx
—	—	—	Υ	Υ	ps	—	[Y]	—	†	𐍚	𐍛	𐍜	Yy
—	—	—	Ω	—	ō	—	[Z]	—	z	𐍞	𐍟	𐍠	Zz

Ontwikkeling van het Westerse schrift. Tekens tussen | zijn nieuwe Lat. vormen (G, Y) of ontleend aan W.Gr. met andere klankwaarde (P, Z). Een klankwaarde tussen dubbele () duidt een uitspraak in de Rom. keizertijd (1. aathellenistische tijd) aan.

Fig. 5. Ontwikkeling van het Westerse schrift.

Uit: Oosthoek's Encyclopaedie dl 13 (Utrecht: A. Oosthoek, 1952) 4e dr., p. 614.

A	Ɑ	Ɑ	a	Ɑ	Ɑ	Ɑ	
B	Ɱ	Ɱ	b	Ɱ	Ɱ	Ɱ	
C	Ɐ	Ɐ	c	Ɐ	Ɐ	Ɐ	Ɐ = ct
D	Ɒ	Ɒ	d	Ɒ	Ɒ	Ɒ	gach
E	ⱱ	ⱱ	e	ⱱ	ⱱ	ⱱ	
F	Ⱳ	Ⱳ	f	Ⱳ	Ⱳ	Ⱳ	
G	ⱳ	ⱳ	g	ⱳ	ⱳ	ⱳ	
H	ⱴ	ⱴ	h	ⱴ	ⱴ	ⱴ	
I	Ⱶ	Ⱶ	i	Ⱶ	Ⱶ	Ⱶ	
K	ⱶ	ⱶ	k	ⱶ	ⱶ	ⱶ	
L	ⱷ	ⱷ	l	ⱷ	ⱷ	ⱷ	
M	ⱸ	ⱸ	m	ⱸ	ⱸ	ⱸ	om
N	ⱹ	ⱹ	n	ⱹ	ⱹ	ⱹ	ende
O	ⱺ	ⱺ	o	ⱺ	ⱺ	ⱺ	
P	ⱻ	ⱻ	p	ⱻ	ⱻ	ⱻ	per
Q	ⱼ	ⱼ	q	ⱼ	ⱼ	ⱼ	
R	ⱽ	ⱽ	r	ⱽ	ⱽ	ⱽ	mass
S	Ȿ	Ȿ	s	Ȿ	Ȿ	Ȿ	eind-s Aost
T	Ɀ	Ɀ	t	Ɀ	Ɀ	Ɀ	atz
U	Ⳁ	Ⳁ	u	Ⳁ	Ⳁ	Ⳁ	
V	ⳁ	ⳁ	v	ⳁ	ⳁ	ⳁ	ver
W	Ⳃ	Ⳃ	w	Ⳃ	Ⳃ	Ⳃ	
X	ⳃ	ⳃ	x	ⳃ	ⳃ	ⳃ	
Y	Ⳅ	Ⳅ	y	Ⳅ	Ⳅ	Ⳅ	
Z	ⳅ	ⳅ	z	ⳅ	ⳅ	ⳅ	

Fig. 6. Lettertypen uit de 16e en 17e eeuw.

Enkele letters die in een of andere vorm vaak aanleiding geven tot moeilijkheden zijn samengevat in fig. 7.

C = c C̄ = E G = q T = T
D = D O = O S = s
K = K P = P R = R

u = a U = v(u)
b = b b̄ = v
c = c c̄ = e t̄ = t
d = d d̄ = e
o = e ō = o
f = f f̄ = s J = h
g = q J̄ = h J̄ = g
h = h h̄ = k
p = p p̄ = x
r = r r̄ = v(u)

α = a vl = ib = bb = w
cf = ch ch = ck
ḡg = ḡf = ḡh
ff = ff̄ = ff
ss = ss̄ = ss
ft = ft̄ = ft
st = st̄ = st

Fig. 7. Enkele moeilijke lettervormen

Een apart probleem vormen de afkortingen. Algemene regels zijn moeilijk te geven. De betekenis van een afkortingsteken is niet al te vast; variaties naar tijd en milieu zijn mogelijk. De meest gebruikte afkortingstypen zijn:

- 1) *suspensie*: alleen een of enkele beginletters worden geschreven; voorss = voorsseide. De weggelaten letters worden vaak door een algemeen of afkortingsteken (—, of : of) vervangen. Soms worden —zelfs in de 16e en 17e eeuw— speciale afkortingstekens gebruikt, die zijn terug te voeren tot bekende afkortingen van lettergrepen in Latijnse woorden.
- 2) *contracties* van begin en eind van het woord; oorspronkelijk alleen voor "nomina sacra" (X̄PS = Christus), later ook voor "wereldlijke" termen (e†cm = electuarium).
- 3) *siglen* of *litterae singulares*, zoals = (esse), =t (esset), .e. (est), .s. (signum of scilicet).

Voor nederlandse stukken nog het volgende:

- een onvoltooid deelwoord wordt aangegeven met een streep boven het werkwoord;
gaan = gaande,
- verdubbeling van letters geeft een meervoudsvorm; E.E. Achtbare Heeren,
- in het Latijn voorkomende afkortingen worden ongewijzigd toegepast;
̄pdiken = prediken.

Fig. 8 geeft enkele voorbeelden.

Tot slot enkele raadgevingen:

- bekijk eerst de tekst vluchtig en probeer specifieke kenmerken te herkennen,
- lees vervolgens zinnen of regels; laat u daarbij niet afleiden door ongewone lettervormen of krullerigheid. Lees daarom steeds woorden of zinnen en geen letters,
- hardop lezen wil nogal eens helpen.

Fig. 8. Afkortingen.

- m vaak 3-vormig teken: $\overline{aia3}$ = animam

- a bovengeschreven als vlakke, dubbelgebroken streep: \overline{cnc} = cranc; \overline{qmen} = quamen

cind -m of -n: \overline{com} = comen

conventionele tekens

\overline{p}	= pre	\overline{pdiken}
\overline{p}	= per	\overline{tempen}
\overline{p}	= pro	$\overline{pfessie}$
\overline{g}	= con	\overline{gnden}
\overline{g}	= us	$\overline{ald^g}$
\overline{h}	= er	$\overline{and^hren}$
$\overline{7}$	= et	$\overline{m7}$
$\overline{2}$	= ur	$\overline{avot^2e}$

soms klinker verandering

\overline{pochie} = parochie

$\overline{alt^g}$ = altoes

$\overline{h^h}$ = hier

\overline{dy} = dat

Nota: \overline{cc} - circa

\overline{g} - contra

\overline{e} - est

$\overline{ex^a}$ - extra

$\overline{7}$ - et

\overline{i} - infra

\overline{t} - vel (c=t)

\overline{ut} - vel

\overline{m} - modo

\overline{p} - prima

\overline{f}

\overline{fm}

\overline{s}

\overline{sic}

$\overline{vü}$

} - secundum

\overline{tm} - tantum

\overline{tn} - tamen

$\overline{l3}$ - licet

\overline{id} - idest

\overline{sc} - scilicet

\overline{ho} - homo

$\overline{li^o}$ - libro

$\overline{ph^s}$ - philosophus

\overline{ar} - Aristotelis

$\overline{y^{do}}$ - Ipcras

rosel ghestote dat tsout is ghestalcken en dat op
gheleyt en ofment dit cruut aldus allene of anders
leyt op sueren des hoefts het purgietse vort
ziedinghe van alsen en dat over ghestovet helpt
tghheghen juchte vort walginghe des meers
of der zee en mach niemant derē des hy te vore
hebbe ghedroncken alsen mit wine ghemenghet
vort ofmen alsen draghet in .i. lincen toeke omme
gheghord dat vobied harde sere swellinghe benede
omment die ghemachte vort die roet va alsen
dor die nalen doet slapen of alsen onder thoest
gheleyt vort Cyrup van alsen ghemaket hel
per den maghe en der leuere vort alsen mit
oly ghesoden en was en dat was en den oly te
samen ghemenghet en den maghe dat mede be
smert stert den maghe en vdruet dat te
het vbecket apertic end vder stert droncken
scap en cūert peticiam gheshe hartheyt
der longhen alsen dat op ghecalthaplancet
ouebint hart hartheyt vort alsen mit honghe
ghemenghet vdruet swellinghe die onder der
tonghe vort v. m. amandelen

Amandale dat sijn amandale sijn amandale
sijn heet en droghe inden anderen grade sijn aman
delen sijn ter medicie die sijn tey eten
gheshe asma en den hoest van couden comende
doet sijn amandale en menghet dat homch toe
omme te vdruen den quaden smact maecte te
brye gheshe doefheyt der oren doet amandale

Middel nederlandse versie van *Circa Instans*

(Londen, British Museum, Ms Loen 29/332)

Transcriptie (eerste gedeelte)

rosel ghestoten dat tsout (ut) is ghewasschen ende dar op
gheleyt ende ofment dit cruut aldus allene of anders
leyt op sueren des hoefts het purgietse. Vort ziedinghe
van alsen ende dat over ghestovet helpt tghheghen juchte.
Vort walginghe des meers of der zee ende mach nieman
deren des hy te voren hebbe ghedroncken alsen mit wine
ghemenghet. Vort ofmen alsen draghet in .i. lincen

De volledige transcriptie zal tijdens de cursusbijeenkomsten worden uitgereikt.

Aantekeningen

Teksuitgave door L.J. Vandewiele, *Een Middelnederlandse Versie van de Circa Instans van Platearius*, (Sanderus: Oudenaarde, 196).

- Titel hoofdstuk: *Van absinchium. Absinchium dat is alsen*
- voorafgaande zin: *Vort alsen dat cruet ghestoten ende op varsche cleisch wonden gheleyt doet ghenesen of alsen mit ouden*
- in de marge bijgeschreven: *Vort ynct gesoden mit wine ende mit sape van alsen wat boeke men dar mede scrivet die en eten nummer muus noch ratte ende cledere of lakene dat alsen onder leget si bliven ongescaed van matten ende wormen te tuge op diascorides ende macro.*
- *Absinchium = alsen = Athemisia absinthium L. = alsem*
rosel = roesel = (dierlijk) vet
stoten = stampen
suere = zwere = 1. ziekte, pijn; 2. zweer, gezwel
ziedinghe = kooksel, aftreksel
juchte = jeuk
ghemachte = geslachtsdelen
cathaplasmeren = brijomslag aanleggen
- *en̄* = ende; *en (...niet)* heeft betrekking op ontkenning
- cijfers tussen punten: *.i. of .iiij.*

Nota

eind-m **ſ** en eind-n **ſ**

"Rundbogenverbindungen" vooral met d **de** **do** **de**
cominaties als nn, mi, in, m, mu **nn** , **mi** , **in** , **m** , **mu**
r , **r** , **s** , **l** , **c** .

r=r **l**=s **da**=da
w **w**=w **en̄**=ende
y=y

pp=pp
m=m

v=V (streep erdoor
andere kleur ?)

st=st

= afbrekingsteken

n =n **de** =de

i =.i. **i**=i **do**=do

v=ver

In demen gades Amē int Juer ons gan vofften hondert en
 dertve op sinte Cosmus en Damian Sach soe hebbe wy ambach
 ten bruederen der barbiere an gegene toe een gades en die heil
 ge meyster Cosmus en Damian dat wy elck wille geue alle ier
 vier stuis en Sint salme vgarere toe pueffche toe sint lochsmisse.
 toe sint michelmiss en toe kermissen dat sulte die ofsluede gactē
 en of dat op den Sach met bereyt en weert soe sal men come ach.
 te sage daer nae en vint da dat ene met rede soe salt dubbelt.
 gelt syn sond' genaede ¶ It oft sake we dat gemans storue
 vā onse ambachts bruedere soe salt elck vā vrouwe en man.
 vā onse ampte come en helpen den begraue butē noetsafe soe
 vaert des met en were soe sal hie verualle syn voer een pont.
 wasses sond' genaede ¶ It oft sake were dat wy toe same.
 enaessop gielden en dan daer yemā onhoessine worde tege de.
 andere die ghene sal vualle syn voer een tome homborgh biers.
 ¶ It oft sake were dat die brueden toe hoep wā en dat daz.
 gemant we die daer met en gne butē noetsafe en vsmuede die.
 brueden die sal oer vualle syn voer een tome homborgh biers vā.
 sond' genaede en sal gelike voel gelde gelike die anden ¶
 It oft sake were dat daer yemā ongewoethe muede en hem met
 segge en wolde laete de salme hant en voete bynde en leggen hen
 dat hie wal besinne en sal gelde een tome biers sond' genaede ¶
 It hiet salme krefen we oldez luede die pūe dan daer toe foere en
 dat met doen en wolde die daer toe pūte were dat die bruedere
 bedachte en den ^{hulde} profytelike die des dā met doen en wolde vualle wey.
 Peen von bier ¶ It oft sake were dat een meyst' daer ene knecht
 hadde en die knecht by ene anden meyst' wolde iwoene en den meyst.
 syn int met wt en drende soe en sal geen meyst' byme d' sint vā.
 deuent den selue knecht an neme ten sy sake dattet synē meyst' toe
 wille sy by een pere vā ene golde gul de heilige mede toe vssere ¶

Ordonnantie op het chirurgijngilde van Deventer, 1513.

